

مطالعات تاریخ فرهنگی؛ پژوهش نامه انجمن ایرانی تاریخ
سال دوم، شماره پنجم، پاییز ۱۳۸۹، صص ۱-۳۶

تحولات تجارت فرش دستباف ایران در دوره قاجاریه (با تکیه بر بازار بین‌المللی فرش دستباف)

منصوره اتحادیه*، رسول پروان**

چکیده

در دوران قاجاریه، پس از برقراری آرامش نسبی در دوره‌های پادشاهی فتحعلی‌شاه و ناصرالدین‌شاه قاجار، بستر تولید فرش‌های نفیس ایرانی فراهم شد. در این عصر، سیاحان اروپایی توجه تاجران و مردم اروپا و آمریکا را به سوی فرش دستباف ایران جلب نمودند. در اواسط قرن ۱۹م/۱۳ق تولید فرش دستباف با هدف تأمین نیاز بازار جهانی متحول شد و شرکت‌های خارجی به سرمایه‌گذاری در تولید و تجارت فرش دستباف ایران علاقه‌مند شدند. در پی این تحولات بود که برخی از دیگر کشورهای که در صنعت فرش دستباف دارای مزیت بودند، به فکر توسعه این صنعت افتادند و به عرصه رقابت در تجارت بین‌المللی آن گام نهادند. این رقابت در بازار جهانی بعد از جنگ بین‌الملل اول شدت یافت. در این دوره، تولیدکنندگان بزرگ فرش برای تصاحب بازارهای جهانی، به‌خصوص بازارهای اروپا و آمریکا همواره با یکدیگر رقابت می‌کردند. در این میان، کشورهای چین، هندوستان و ترکیه از مهم‌ترین رقبای ایران بودند که در سال‌های پایانی دوره قاجاریه توانستند سهم خود را از بازار بین‌المللی فرش افزایش دهند.

---

* عضو هیئت علمی دانشگاه تهران.

** کارشناس ارشد ایران‌شناسی (دانشگاه شهید بهشتی) و عضو گروه تاریخ و میراث فرهنگی

پژوهشکده فرهنگ اسلام و ایران.

تاریخ دریافت: ۸۹/۱۰/۱۹، تاریخ تایید: ۹۰/۳/۹.

۲ تحولات تجارت فرش دستباف ایران در دوره قاجاریه

با توجه به آغاز تجارت فرش دستباف و رقابت بین‌المللی آن در اواسط دوره قاجاریه و تحولات مهمی که در این دوران در بازار فرش دنیا رخ داد و از آنجا که بازار بین‌المللی فرش در دوران مذکور تاکنون به صورت تخصصی و با جزئیات آن بررسی نشده است، در این مقاله سعی شد با مراجعه به اسناد دست اول برجای مانده از دوره قاجاریه و با استفاده از اسناد موجود در مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه، مرکز اسناد کتابخانه ملی و منابع تاریخ اقتصادی این دوران، تجارت فرش ایران در دوره قاجاریه معرفی و وضعیت تجارت این کالا در بازار بین‌المللی آن بررسی شود.

کلیدواژه‌ها: قاجاریه، فرش دستباف، تجارت، کشورهای تولیدکننده فرش، بازار بین‌المللی.

مقدمه

فرش‌بافی در ایران از روزگاران دور، رونق چشمگیری داشت و در چند قرن اخیر، به خصوص از قرن شانزدهم میلادی به این طرف شهرت و آوازه‌ای جهانی یافت. با این وصف، از نیمه قرن ۱۹م/۱۳ق بود که تولید و صادرات آن به عنوان یکی از صنایع قابل اعتنا در ارزآوری مطرح شد و مورد توجه تاجران و دولتمردان قرار گرفت.^۱ هرچند، جنگ‌های داخلی دهه‌های پایانی قرن هیجدهم، همزمان با تأسیس سلسله قاجار و جنگ‌های بین ایران و روس در اوایل قرن نوزدهم، تأثیرات نامطلوبی را بر تجارت ایران، از جمله فرش‌بافی گذاشت، پس از فروکش کردن این بحران‌ها در اواسط قرن ۱۹م/۱۳ق فرش‌بافی در ایران به وضعیت مطلوب خود بازگشت. به عنوان مثال، تعداد دارهای بافندگی فرش در سال ۱۸۵۰م/۲۶۶ق در کرمان حدود ۲۲۰ دستگاه بود که این تعداد تا سال ۱۹۰۴م/۱۳۲۲ق به هزار دستگاه رسید.^۲

۱. سیف، احمد ۱۳۷۳، *اقتصاد ایران در قرن نوزدهم*، تهران: نشر چشمه، ص ۱۳۹.

۲. همان، ص ۱۷۸.

پژوهش‌نامه انجمن ایرانی تاریخ ۳

به هر حال، شرایط ویژه‌ای که در اواسط دوره قاجاریه برای تجارت بین‌المللی فرش ایران پدید آمد، نه تنها به رونق تولید سنتی انجامید، بلکه موجب جذب سرمایه خارجی - عمدتاً روسی و انگلیسی - در این رشته شد^۱، به طوری که در اواخر دوره قاجاریه، کارگاه‌های بزرگ فرش‌بافی در اراک و تبریز و کارگاه‌های کوچک فرش‌بافی در کرمان، اصفهان و احتمالاً دیگر شهرها تأسیس شد.^۲

در اواسط دوره قاجاریه، صنعت فرش‌بافی تحت تأثیر عوامل متعددی رونق یافت. برای بررسی این موضوع، به اوایل قرن ۱۹م/۱۳ق برمی‌گردیم. در این قرن، با توجه به اینکه نفت در اقتصاد ایران جایگاهی نداشت، تأمین مالی واردات کالاها از اروپا فقط از راه صادرات کالاهای تولیدی داخل امکان‌پذیر بود. در اوایل این قرن، به دلیل نبود منابع تولید طلا و نقره در کشور، صادرات آن دیگر ادامه نیافت. بنابراین، صادرات ابریشم خام از گیلان، تا دهه ۱۸۶۰م/۱۲۸۰ق مدت‌ها درآمد ارزی ایران را تأمین می‌کرد.^۳ (جدول ۱-۱) در اواسط سال ۱۸۶۰م/۱۲۷۷ق بیماری کرم ابریشم در کشور شیوع یافت و از این سال به بعد، در پی کاهش صادرات ابریشم، در طی مدتی کوتاه، اقتصاد ایران به جست‌وجوی منبع دیگری برای تأمین مالی کالاهای وارداتی از اروپا برآمد. در این سال‌ها تا سال ۱۹۰۱م/۱۳۱۹ق صادرات این کالا به یک‌چهارم کاهش یافت؛ چنان‌که صادرات ابریشم خام از حدود ۹۸۶ هزار کیلو در سال ۱۸۶۴م/۱۲۸۱ق به ۵۶۲ هزار کیلو در سال ۱۸۶۵م/۱۲۸۲ق و بالاخره به ۲۳۹ هزار کیلو در سال بعد از آن رسید.^۴

۱. سیف، احمد ۱۳۷۳، *اقتصاد ایران در قرن نوزدهم*، ص ۱۳۹.

۲. همان، ص ۱۴۵.

۳. همان، ص ۱۶۳.

۴. همان جا.

۴ تحولات تجارت فرش دستباف ایران در دوره قاجاریه

جدول ۱-۱. صادرات ابریشم خام از ایران به اروپا از ۱۸۴۰م/۱۲۵۶ق تا ۱۸۶۰م/۱۲۷۶ق

مقدار به عدل	متوسط سالانه
۱۱۶۳	۱۸۴۰-۴۲
۲۳۱۷	۱۸۴۳-۴۵
۱۱۷۳	۱۸۴۶-۴۸
۲۳۹۳	۱۸۴۹-۵۱
۲۵۰۷	۱۸۵۲-۵۴
۳۷۴۷	۱۸۵۵-۵۷
۴۹۷۵	۱۸۵۸-۶۰

* مأخذ: سیف، احمد، ۱۳۷۳، ص ۱۶۳ و ۱۶۴.

همزمان با رکود تولید ابریشم در ایران، جنگ داخلی در آمریکا شروع شد و تولید پنبه آن برای صادرات به بازار اروپا کاهش یافت. این امر موجب رونق پنبه‌کاری در ایران شد و کشت پنبه در سال‌های پایانی قرن ۱۹م/ اوایل قرن ۱۴ق در گرگان و خراسان افزایش یافت. اما این وضعیت تولید پنبه نیز تداوم نیافت و پایان جنگ داخلی آمریکا، و فقدان راه و وسایل ارتباطی در ایران، بازار بین‌المللی پنبه ایران را که عمدتاً به روسیه صادر می‌شد، از رونق انداخت تا این کالا نتواند نقش خود را به‌عنوان منبع تأمین مالی واردات کالاها از اروپا ایفا کند.^۱ علاوه بر پنبه، تریاک نیز مدتی برای پر کردن خلاء صادرات ایران آزموده شد. استعمار انگلیس با تسلط بر بازار چین تصمیم گرفت تریاک ایران را از طریق هندوستان به بازارهای چین بفرستد و در مقابل آن، کالاهای خود را در بازار ایران بفروشد. به این ترتیب، صادرات تریاک از سال ۱۸۶۰م/۱۲۷۶ق با متوسط سالانه ۴۷ تن در سال شروع شد و بیست سال بعد یعنی در سال ۱۸۸۰م/۱۲۹۷ق نزدیک به ده برابر رشد کرد و به اوج خود یعنی ۴۰۰ تن در سال رسید.^۲ اما به دلایلی که فراتر از بحث ما است، تولید تریاک نیز در سال‌های پایانی قرن نوزدهم و سال‌های آغازین قرن بیستم کاهش چشمگیری یافت.

۱. سیف، احمد ۱۳۷۳، *اقتصاد ایران در قرن نوزدهم*، ص ۱۶۴.

۲. سیف، احمد ۱۳۷۳، *اقتصاد ایران در قرن نوزدهم*، ص ۱۶۴.

پژوهش‌نامه انجمن ایرانی تاریخ ۵

تجار و شرکت‌های ایرانی و خارجی، کالاهایی از جمله طلا و نقره، ابریشم خام، پنبه و تریاک را برای صادرات و تبادل تجاری با کشورهای سرمایه‌داری اروپا و روسیه به‌کار گرفتند. اما این کالاها آن‌طور که باید، نتوانست کسری موازنه صادرات و واردات را جبران و مناسبات تجاری ایران را با این کشورها تداوم بخشد. در این مقطع تاریخی بود که نگاه اقتصاد ایران - که نفت نقشی در آن نداشت - به‌طور کلی، به سوی تولید و صادرات فرش جلب شد و تولید و صادرات فرش دستباف رونق یافت. ارزانی نیروی انسانی در ایران و تقاضای مرفهین اروپایی برای برخورداری از تولیدات این صنعت دستی، شرایط مناسبی را برای رونق تجارت فرش ایران فراهم آورد.

ارزانی نیروی انسانی تولید فرش، یکی از مهم‌ترین مزیت‌های فرش دستباف در دوره قاجاریه بود. زنان و کودکان^۱ کارگران اصلی فرش‌بافی محسوب می‌شدند. از آنجا که زنان و کودکان در روستاها زندگی می‌کردند و مردان نیروی اصلی کار در جامعه بودند، توقع کمتری در زمینه پرداخت دستمزدها داشتند، به‌طوری‌که دستمزد یک پسر بچه فرش‌باف در تبریز به‌صورت ماهانه ۱۲ قران بود که ۱۲ قران دیگر هم برای پول ناهار در نظر گرفته می‌شد.^۲ یعنی کل دستمزد ماهانه یک بافنده با هزینه ناهار او برابری می‌کرد. علاوه بر این، تنوع طرح و نقش فرش دستباف ایران در موفقیت آن در بازار بین‌المللی فرش بسیار مهم بود. اهمیت این موضوع آنجا محرز می‌شود که رقبای ایران برای تسخیر بازار بین‌المللی، از طرح و نقشه فرش دستباف ایران تقلید می‌کردند. بر اساس اسناد باقیمانده از دوره قاجاریه، در موارد بسیاری دیده شد که در دوره قاجاریه کشورهایمانند چین^۳ و عثمانی^۴ از شهرت فرش ایران سوء استفاده می‌کردند و فرش‌های تقلبی خود را با طرح و نقشه ایرانی به مشتریان می‌فروختند. در کنار زیبایی طرح و نقشه دوام فرش‌های مناطق مختلف ایران نیز از شهرت به‌سزایی برخوردار

۱. همان، ص ۱۹۱.

۲. عیسوی، چارلز، ۱۳۶۹، *تاریخ اقتصادی ایران عصر قاجار: ۱۳۳۲-۱۲۱۵ ق*، ترجمه: یعقوب آژند، ج دوم، تهران: نشر گستره، صص ۴۶۹-۴۷۰.

۳. سازمان اسناد ملی ایران، سند شماره ردیف ۲۰۰۴۱۷۱۹۶، محل در آرشیو ۲۰۲ الف الف ۱، ص ۴. (سند ۱)

۴. مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران، سند شماره ۳-۳۷-۱۱-۱۳۲۹ ق. (سند ۲)

۶ تحولات تجارت فرش دستباف ایران در دوره قاجاریه

بود.^۱ این امتیاز، فرش ایران را در بازار جهانی ممتاز می‌کرد و مشتریان فرش دستباف، در خرید خود به این نکته توجه می‌کردند. در مجموع، مزیت یکه‌تازی صنعت فرش‌بافی در دوران قاجاریه و توجه سرمایه‌گذاران خارجی به تولید و تجارت فرش، این صنعت را به یکی از مهم‌ترین صنایع ایران تبدیل کرد که در اواسط این دوره به بلوغ رسید و بخش مهمی از بازار بین‌المللی این کالا به فرش ایرانی تعلق گرفت.

در دوره قاجاریه سرمایه‌گذاران خارجی به تولید و تجارت فرش ایران می‌پرداختند و در واقع، مدیریت تجارت فرش ایران را در دست داشتند. وقتی شرکت‌ها و تجار خارجی به سرمایه‌گذاری در تولید و تجارت فرش ایران پرداختند، همانند کشورهای صنعتی اروپا کارگاه‌های بزرگی تأسیس کردند که مهم‌ترین این کارگاه‌ها در سلطان‌آباد (اراک) و تبریز برپا شد. احمد سیف در کتاب خود، مالکیت کامل این کارگاه‌ها را از آن غیرایرانی‌ها می‌داند. این وضعیت تا اوایل دوره رضاشاه پهلوی ادامه یافت. در سال ۱۳۲۹/م ۱۹۱۱ق «مسیو کله» از مطلعان تجارت فرش در اسلامبول، از وضعیت این تجارت به مدیر کل گمرکات ایران می‌نویسد:

«در خصوص تجارت کلی قالی... هرگاه به استنباطات معاملات تجارتهی ظاهری رجوع کنیم و اهمیت مستقره بواسطه شهرت را در نظر آوریم، می‌توانیم بگوئیم اتباع خارجه بیش از پیش، جزء عمده منافع تجارت قالی ایرانی را می‌برند. ایرانی‌ها شکایت می‌نمایند و بدست و پا افتاده درصدد هستند که نگذارند یک مرتبه قیمت قالی تنزل کند.

وقتی که شخص تصور کند که این صنعت اصلاً ایرانی است و منبعش از دهات مختلفه است که غالباً رسیدن به آن دهات خیلی مشکل و راه عبور و مرور خیلی ناقص بلکه هیچ است و روابط با خارجه در داخله ایران چنانکه باید مستقر نشده از این وضع حق دارد تعجب کند. شکی نیست که این کیفیات می‌بایستی اسباب پیشرفت منافع اتباع داخله در تجارت قالی بشود بواسطه اینکه دست اول و دویم تجارت قالی منحصر بخود ایرانی‌هاست. ولی بدبختانه در مقابل این مسأله بعضی نکات دیگر هم هست که اسباب نکث تجارت ایران در خارجه می‌شود.»^۲

۱. عیسوی، چارلز، ۱۳۶۹، تاریخ اقتصادی ایران عصر قاجار: ۱۳۳۲-۱۲۱۵ ق، ص ۴۶۸.

۲. سازمان اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران، سند شماره ۱، ۲-۳۷-۱۱-۱۳۲۹ق. (سند)

پژوهش‌نامه انجمن ایرانی تاریخ ۷

شرکت‌های خارجی علاوه بر سرمایه‌گذاری برای تولید، مدیریت تولید را نیز کنترل می‌کردند. «شرکت زیگلر» با جلوگیری از اعمال سلیقه بافنده در کارها - که در قرارداد منعقد شده با بافنده بر آن تأکید می‌کرد- جنبه‌های تکنیکی تولید فرش را کنترل می‌کرد. این شرکت انگلیسی اولین شرکتی بود که در بین سال‌های ۱۸۷۷م/۱۲۹۴ق تا ۱۸۸۲م/۱۲۹۹ق دست به تأسیس کارگاه بزرگ فرش‌بافی در سلطان‌آباد (اراک) زد^۱ و بنای عظیمی را در بیرون شهر برای سکونت بافندگان، انبارها، رنگ‌رزانخانه و ... ساخت که اهالی شهر به آن «قلعه» می‌گفتند. از دیگر سرمایه‌گذاران خارجی تولید فرش در ایران اواخر قرن ۱۹م «ممدوف» روسی بود. وی کارگاهی در تبریز دایر کرد که ۱۵۰۰ بافنده در آن قالی می‌بافتند. این کارگاه به رنگ‌رزانخانه‌های مجزا مجهز بود و ممدوف در چرخه تولید و تکنیک‌های فرش‌بافی نیز اعمال نظر می‌کرد.^۲

دوره قاجاریه دوره معرفی فرش ایران به جهانیان و رونق تجارت بین‌المللی آن بود. بسیاری از مردم دنیا که از طریق سیاحان، تاجران یا سیاستمداران با فرش ایران آشنا می‌شدند، به جرگه مشتریان فرش ایران می‌پیوستند، تا جایی که در سال ۱۹۰۶م/۱۳۲۴ق هفده کشور دنیا از خریداران فرش ایران بودند. این رونق تجارت فرش دستباف، کشورهای بسیاری از جمله چین، هند، ترکیه، ممالک شمالی آفریقا و حتی بعضی از ممالک اروپایی مانند بلغارستان، یونان و فرانسه را - که امکانات و توانایی تولید فرش را داشتند - ترغیب کرد که این صنعت را شروع کنند یا توسعه دهند. در اینجا، به بررسی جایگاه ایران در عرصه تجارت بین‌المللی فرش در برابر سایر کشورهای تولیدکننده فرش دستباف در دنیا می‌پردازیم.

۱. آنت اتیک، «فرش‌های دوران قاجاریه»، تاریخ و هنر فرش‌بافی در ایران، یارشاطر، احسان، ۱۳۸۴، ترجمه: ر. لعلی خمسه، تهران: نشر نیلوفر، ص ۹۷. البته ابراهیم رزاقی در صفحه ۳۶۹ کتاب اقتصاد ایران، تاریخ تأسیس نمایندگی شرکت زیگلر در سلطان‌آباد را ۱۸۴۶م/۱۲۶۲ق ثبت کرده است که با توجه به شواهد این تاریخ صحیح نیست و دهه ۱۸۷۰م/۱۲۹۰ق صحیح به نظر می‌آید.

۲. سیف، احمد ۱۳۷۳، اقتصاد ایران در قرن نوزدهم، تهران: نشر چشمه، ص ۱۵۳.

۸ تحولات تجارت فرش دستباف ایران در دوره قاجاریه

۱- موقعیت ایران در بین صادرکنندگان فرش در دنیا

در اواخر دوره قاجاریه به خصوص بعد از جنگ جهانی اول،^۱ رقابت جهانی بر سر تجارت فرش دستباف شدت یافت و همواره تولیدکنندگان بزرگ فرش دستباف برای تصاحب بازارهای جهانی آن به خصوص بازار آمریکا و اروپا، با یکدیگر رقابت می کردند. کشورهای چین، هندوستان و ترکیه از مهم ترین رقبای ایران بودند که در سال های پایانی دوره قاجاریه توانستند سهم خود را از بازار بین المللی فرش افزایش دهند.^۲

جدول ۱-۲. صادرات قالی از ایران به آمریکا از سال ۱۹۰۷م/۱۲۸۶ش تا ۱۹۲۵م/۱۳۰۴ش

سهم ایران (درصد)	جمع کل واردات قالی به آمریکا	ایران (یارد مربع)	سال		
			قمری	شمسی	میلادی
۷/۱۵	۷۶۶,۳۵۱	۵۴,۸۳۰	۱۳۲۵	۱۲۸۶	۱۹۰۷
۱۶/۱۳	۴۶۲,۹۰۰	۷۴,۶۶۶	۱۳۲۶	۱۲۸۷	۱۹۰۸
۷/۱۸	۷۶۳,۴۷۵	۵۴,۶۰۰	۱۳۲۷	۱۲۸۸	۱۹۰۹
۱۷/۳۷	۹۵۱,۹۲۴	۱۶۵,۴۲۶	۱۳۲۸	۱۲۸۹	۱۹۱۰
۳۸/۷۰	۷۲۷,۶۷۸	۲۸۱,۶۰۱	۱۳۲۹	۱۲۹۰	۱۹۱۱
۴۱/۳۶	۶۱۱,۲۳۶	۲۵۲,۸۱۷	۱۳۳۰	۱۲۹۱	۱۹۱۲
۵۱/۳۰	۸۴۶,۸۷۵	۴۳۴,۴۶۶	۱۳۳۱	۱۲۹۲	۱۹۱۳
۵۴/۵۳	۷۳۴,۲۸۳	۴۰۰,۴۳۳	۱۳۳۲	۱۲۹۳	۱۹۱۴
۴۵/۳۹	۳۰۶,۹۲۷	۱۳۹,۴۳۳	۱۳۳۳	۱۲۹۴	۱۹۱۵
۵۴/۷۸	۳۰۹,۰۶۰	۱۶۹,۳۲۷	۱۳۳۴	۱۲۹۵	۱۹۱۶
۵۵	۴۷۵,۴۴۵	۲۶۱,۵۱۶	۱۳۳۵	۱۲۹۶	۱۹۱۷

۱. سازمان اسناد ملی ایران، سند شماره ردیف ۱۷۱۹۶/۲۰۰۴، محل در آرشیو ۳۲۰۲ن الف الف ۱، ص ۹.
(سند ۴)

۲. سازمان اسناد ملی ایران، سند شماره ردیف ۱۷۱۹۶/۲۰۰۴، محل در آرشیو ۳۲۰۲ن الف الف ۱، ص ۹.
(سند ۱)

پژوهش نامه انجمن ایرانی تاریخ ۹

۲۲/۷۸	۳۳۲،۷۲۳	۷۵،۸۰۸	۱۳۳۶	۱۲۹۷	۱۹۱۸
۲۴/۳۵	۵۳۵،۷۲۳	۱،۳۰۴،۶۴۴	۱۳۳۷	۱۲۹۸	۱۹۱۹
۴۹/۵۵	۷۷۸،۴۰۷	۳۸۲،۶۱۶	۱۳۳۸	۱۲۹۹	۱۹۲۰
۳۷/۴۶	۹۱۷،۹۶۶	۳۴۳،۹۰۱	۱۳۳۹	۱۳۰۰	۱۹۲۱
۳۹/۴۸	۱،۲۷۰،۸۶۵	۵۴۱،۲۱۳	۱۳۴۰	۱۳۰۱	۱۹۲۲
۳۹/۷۵	۱،۶۲۷،۱۰۶	۶۴۲،۲۲۲	۱۳۴۱	۱۳۰۲	۱۹۲۳
۳۲/۸۹	۱،۷۹۳،۳۸۲	۵۸۹،۷۵۳	۱۳۴۳	۱۳۰۳	۱۹۲۴
۴۱/۶۸	۱،۵۶۳،۸۹۲	۶۵۱،۷۷۶	۱۳۴۴	۱۳۰۴	۱۹۲۵

* مأخذ: سازمان اسناد ملی ایران، سند شماره ردیف ۲۰۰۴۱۷۱۹۶، محل در آرشیو ۳۲۰۲ الف الف ۱، ص ۴. (سند ۱)

در دوره قاجاریه فرش ایران در بازار آمریکا جایگاه ویژه‌ای داشت و بخشی از این بازار در اختیار تولیدکنندگان عمده ایران بود. در اینجا، برای بررسی موقعیت ایران در بین صادرکنندگان فرش در دنیا، به مقایسه میزان صادرات فرش ایران در بازار آمریکا با سه کشور چین، هند و ترکیه در طی سال‌های ۱۹۰۷م/۱۳۲۵ق تا ۱۹۲۵م/۱۳۴۴ق بر اساس گزارش «وزارت فلاح و تجارت و فواید عامه»^۱ می‌پردازیم.

همان‌طور که در جدول (۱-۲) آمده است، کل واردات فرش به آمریکا در سال ۱۹۰۷م/۱۳۲۵ق برابر با ۷۶۶ هزار و ۳۵۱ یارد مربع بود که در سال ۱۹۲۵م/۱۳۴۴ق، یعنی ۱۹ سال بعد، به بیش از دو برابر، یعنی یک میلیون و ۵۶۳ هزار و ۸۹۲ یارد مربع افزایش یافت. همزمان با افزایش تقاضا برای فرش دستباف، صنعت فرش‌بافی در برخی کشورها رواج و رونق فوق‌العاده‌ای یافت. در تحلیلی که «وزارت فلاح و تجارت و فواید عامه» در دهه ۱۹۲۰م/۱۳۴۰ق درباره وضعیت تجارت و صنعت فرش در بازارهای جهانی خطاب به مقام منبع هیئت وزراء نوشته، آمده است:

«در این اواخر صنعت قالی‌بافی بعلاوه زیاده‌اش مشتری [،] در ممالک مختلفه از قبیل چین و هند و ترکیه و ممالک شمالی آفریقا حتی در بعضی از ممالک اروپا مانند

۱. سازمان اسناد ملی ایران، سند شماره ردیف ۲۰۰۴۱۷۱۹۶، محل در آرشیو ۳۲۰۲ الف الف ۱، ص ۵. (سند ۴)

۱۰ تحولات تجارت فرش دستباف ایران در دوره قاجاریه

بلغارستان و یونان و فرانسه و غیره رواجی بسزا یافته و فرش‌های سایر ممالک مخصوصاً چین در بازارهای مهم جهان شروع به رقابت شدیدی با قالی‌های ایران نموده‌اند.^۱

در این دوران، صادرات فرش در کشورهایی مانند چین آنقدر رشد کرده بود که ترقی صادرات فرش ایران، با توجه به سابقه دیرینه فرش‌بافی در کشورمان، رضایت‌بخش نبود. در جدول (۲-۲) می‌بینیم که فرش‌های صادراتی از چین به آمریکا، در طی نوزده سال مورد بررسی ۵۱۱/۵ برابر رشد داشت؛ در صورتی که حجم صادرات فرش ایران به آمریکا در این مدت، کمتر از دوازده برابر افزایش یافته بود. فرش ایران در سال ۱۹۱۷م/۱۳۳۵ق ۵۵ درصد بازار آمریکا را در اختیار داشت که این میزان در سال ۱۹۲۵م/۱۳۴۴ق به ۴۱/۶ درصد کاهش یافت. (جدول ۲-۱) در اینجا، برخی از دلایل کاهش سهم ایران را در بازار فرش آمریکا بعد از سال ۱۹۱۷م/۱۳۳۵ق با استناد به تحلیلی که وزارت تجارت در دهه ۱۹۲۰م/۱۳۴۰ق خطاب به هیئت وزراء نوشته است، ذکر می‌کنیم. از دلایل اصلی این امر، رشد صنعت فرش‌بافی در بسیاری از کشورهای جهان از جمله چین، ترکیه، هند، ممالک شمالی آفریقا و برخی از ممالک اروپایی مانند بلغارستان، یونان و فرانسه بود که بخشی از نیاز بازارهای جهانی را تأمین می‌کردند. به این ترتیب، سهم ایران از سال ۱۹۱۷م/۱۳۳۵ق به بعد کاهش یافت.^۲ علاوه بر این، رقبای ایران در بازار بین‌المللی فرش، با فروش فرش‌های بدلی و مشابه فرش‌های ایرانی در بازارهای آمریکا^۳ و اروپا مانند هلند،^۴ بخشی از سهم ایران را به خود اختصاص دادند. از بارزترین این رقبا می‌توان به چین اشاره کرد که از طرح و رنگ قالی‌های ایرانی در تولید فرش‌های خود استفاده و این فرش‌ها را به جای فرش‌های ایرانی در بازار عرضه می‌کرد.^۵

۱. سازمان اسناد ملی ایران، سند شماره ردیف ۲۰۰۴۱۷۱۹۶، محل در آرشیو ۳۲۰۲ن الف الف ۱، ص ۵. (سند ۴)

۲. همان جا.

۳. همان جا.

۴. مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران، سند شماره ۶۵-۹-۱۳۲۲ق. (سند ۶)

۵. سازمان اسناد ملی ایران، سند شماره ردیف ۲۰۰۴۱۷۱۹۶، محل در آرشیو ۳۲۰۲ن الف الف ۱، ص ۵.

پژوهش‌نامه انجمن ایرانی تاریخ ۱۱

جدول ۲-۲. صادرات قالی از چین به آمریکا از سال ۱۹۰۷م/۱۲۸۶ش تا ۱۹۲۵م/۱۳۰۴ش

سهم چین (درصد)	جمع کل واردات قالی به آمریکا	چین (یارد مربع)	سال		
			قمری	شمسی	میلادی
۰/۱۷	۷۶۶،۳۵۱	۱۳۲۹	۱۳۲۵	۱۲۸۶	۱۹۰۷
۰/۳۸	۴۶۲،۹۰۰	۱۷۸۹	۱۳۲۶	۱۲۸۷	۱۹۰۸
۰/۵۷	۷۶۳،۴۷۵	۴،۴۱۷	۱۳۲۷	۱۲۸۸	۱۹۰۹
۰/۲۴	۹۵۱،۹۲۴	۲،۳۵۶	۱۳۲۸	۱۲۸۹	۱۹۱۰
۰/۵۲	۷۲۷،۶۷۸	۳،۸۰۵	۱۳۲۹	۱۲۹۰	۱۹۱۱
۰/۴۵	۶۱۱،۲۳۶	۲،۸۰۴	۱۳۳۰	۱۲۹۱	۱۹۱۲
۰/۶۴	۸۴۶،۸۷۵	۵،۴۶۹	۱۳۳۱	۱۲۹۲	۱۹۱۳
۲/۰۶	۷۳۴،۲۸۳	۱۵،۱۳۸	۱۳۳۲	۱۲۹۳	۱۹۱۴
۶/۸۲	۳۰۶،۹۲۷	۲۰،۹۵۰	۱۳۳۳	۱۲۹۴	۱۹۱۵
۱۸/۹۲	۳۰۹،۰۶۰	۵۸،۴۸۲	۱۳۳۴	۱۲۹۵	۱۹۱۶
۲۷/۴۶	۴۷۵،۴۴۵	۱۳۰،۵۸۱	۱۳۳۵	۱۲۹۶	۱۹۱۷
۴۰/۱۶	۳۳۲،۷۲۳	۱۳۳،۶۴۸	۱۳۳۶	۱۲۹۷	۱۹۱۸
۱۶/۷۸	۵۳۵،۷۲۳	۸۹،۹۴۲	۱۳۳۷	۱۲۹۸	۱۹۱۹
۳۲/۲۹	۷۷۸،۴۰۷	۲۵۱،۳۷۹	۱۳۳۸	۱۲۹۹	۱۹۲۰
۲۷/۲۴	۹۱۷،۹۶۶	۲۵۰،۱۳۳	۱۳۳۹	۱۳۰۰	۱۹۲۱
۳۶/۸۸	۱،۲۷۰،۸۶۵	۴۶۸،۷۳۲	۱۳۴۰	۱۳۰۱	۱۹۲۲
۳۳/۰۱	۱،۶۲۷،۱۰۶	۵۳۷،۲۶۱	۱۳۴۱	۱۳۰۲	۱۹۲۳
۳۹/۶۴	۱،۷۹۳،۳۸۲	۷۱۰،۹۵۳	۱۳۴۳	۱۳۰۳	۱۹۲۴
۴۳/۵۶	۱،۵۶۳،۸۹۲	۶۸۱،۳۰۸	۱۳۴۴	۱۳۰۴	۱۹۲۵

* مأخذ: سازمان اسناد ملی ایران، سند شماره ردیف ۲۰۰۴۱۷۱۹۶، محل در آرشیو ۳۲۰۲ الف الف ۱، ص ۴.

از دیگر دلایلی که وزارت فلاحت برای افت فروش فرش‌های ایرانی در بازار آمریکا آورده است، بی‌کیفیتی مواد اولیه تولید فرش در ایران است. این وزارت در دهه ۱۹۲۰م/۱۳۴۰ق در این زمینه به هیئت وزراء می‌نویسد:

۱۲ تحولات تجارت فرش دستباف ایران در دوره قاجاریه

«بطور کلی در طول این مدت ۱۹ سال یعنی از ۱۲۸۶ [ش] الی ۱۳۰۴ [ش] واردات قالی ایران بامریکا ۱۷ مرتبه و واردات قالی چین بامریکا ۵۱۱/۵ مرتبه ترقی کرده است. [.] در صورتیکه اکثر قالی‌های اخیرالذکر بنام قالی ایران و یا بر اثر میل مردم بداشتن قالی‌های ایرانی و یا اقلأً طرح ایران در آمریکا بفروش میرسد و این نیست مگر در نتیجه عدم مراقبت در تکمیل و اصلاح فرشهای ایرانی که به علت نادانی و عدم وجود وسائل و مصالح لازمه و مخصوصاً برای جلب نفع آنی بیشتر [.] غالب صنعتگران قالی از حیث جنس و نقش و رنگ و بافت صرفه‌جویی نموده و بواسطه استعمال مواد مضره از قبیل پشم‌های آهکی و بدجنس و رنگ‌های جوهری و نخهای بی‌دوام و نقشه‌های نامرغوب طوری نموده‌اند که دیر یا زود سکنه بزرگی باین یگانه متاع مهم ایران وارد خواهد شد.»^۱

کنسول ایران در آمریکا، مدت‌ها پیش از آن، یعنی در سال ۱۹۰۴/م/۱۳۲۰ ق ضمن اظهار نگرانی از ایجاد نقصان در مهم‌ترین کالای صادراتی ایران به آمریکا، پیشنهاد کرد که برای تقویت صادرات فرش‌های با کیفیت، گمرک ایران مهر مخصوصی روی فرش‌های باکیفیت بزند و برای از رونق انداختن فرش‌های بافته شده از رنگ مصنوعی و پشم‌های پوسیده، از مهر کردن آنها امتناع ورزد. دومین نکته‌ای که کنسول ایران مطرح کرد، مطابق نبودن رنگ و اندازه فرش‌های ایرانی با سلیقه آمریکایی‌ها بود که در سال‌های بعد، به عاملی برای افت صادرات فرش ایران به آمریکا تبدیل شد.

یا مقایسه متوسط سهم چهار کشور ایران، ترکیه، چین و هند در بازار آمریکا از سال ۱۹۰۷/م/۱۳۲۵ ق تا ۱۹۲۵/م/۱۳۴۴ ق می‌توان به این نتیجه رسید که در دوره قاجاریه، ایران مهم‌ترین صادرکننده فرش در دنیا بود (جدول ۲-۳)؛ زیرا هرچند ترکیه در اواخر دوره قاجاریه بیشترین سهم را در بازار آمریکا داشت، قرار گرفتن ایران بعد از ترکیه به این دلیل است که بخش قابل توجهی از فرش ایران به صورت غیرمستقیم از راه ترانزیتی ترکیه صادر و در آمار صادراتی ترکیه ثبت می‌شد. به‌عنوان مثال، در سال

۱. سازمان اسناد ملی ایران، سند شماره ردیف ۲۰۰۴۱۷۱۹۶، محل در آرشیو ۳۲۰۲ الف الف ۱، ص ۵ و ۶. (سند ۵)

پژوهش‌نامه انجمن ایرانی تاریخ ۱۳

۱۹۰۷/م۱۳۲۵ق بیش از ۶۷ درصد از تولیدات فرش ایران به ترکیه صادر شده است.^۱ حتی در سندی که از دوره قاجاریه باقی مانده، یکی از آگاهان بازار اسلامبول در سال ۱۹۱۱/م۱۳۲۹ق می‌نویسد:

«به موجب استاتیس‌تیک بندر باطوم، قالیپهایی که از ایران به روسیه می‌رود غالباً به‌طور ترانزیت از روسیه عبور نموده و به اسلامبول می‌رود، می‌بینیم دولت عثمانی قریب نه عشر قالی‌های ایرانی را حمل می‌نماید.»^۲

بنابراین، باید به صادرات فرش ایران به عثمانی و حضور تاجران ایرانی در اسلامبول که مشغول واردات فرش از ایران به ترکیه بودند توجه کرد و در نظر داشت^۳ که بخش قابل توجهی از صادرات فرش ترکیه در واقع ناشی از صادرات فرش ایران به این کشور بوده است.

از نظر متوسط سهم کشورهای صادرکننده فرش به آمریکا، در سال‌های مورد بررسی، چین و هند در رتبه‌های بعدی قرار داشتند. جالب است که به‌رغم ۵۱۱/۵ برابری صادرات چین در طی این نوزده سال، این کشور در طی تمام این سال‌ها به‌طور متوسط ۱۷/۲۵ درصد از بازار فرش آمریکا را در اختیار داشت که کمتر از نصف متوسط سهم ایران در این بازار بود. هند که در رتبه چهارم قرار داشت - به‌طور متوسط به اندازه کمتر از یک‌سوم صادرات ایران در این بازار نقش داشت.

جدول ۲-۳. متوسط سهم کشورهای تولیدکننده فرش از بازار آمریکا از سال ۱۹۰۷/م۱۳۲۵ق تا

۱۹۲۵/م۱۳۴۴ق

ردیف	کشور	متوسط سهم از بازار آمریکا (درصد)
۱	ترکیه	۳۷/۶۲
۲	ایران	۳۵/۶۲
۳	چین	۱۷/۲۵
۴	هند	۹/۷۵

* برگرفته از جدول‌های شماره (۱-۲) و (۲-۲) و (۴-۲) و (۵-۲)

۱. جمال‌زاده، سید محمد علی، ۱۹۱۵، گنج شایگان، برلین: ص ۲۰.

۲. سازمان اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران، سند شماره ۱۱-۳۷-۵-۱۳۲۹ق.

۳. همان، سند شماره ۱۶-۴۰-۰۹-۱۳۲۰ق.

۱۴ تحولات تجارت فرش دستباف ایران در دوره قاجاریه

رشد صادرات، شاخص مقایسه‌ای دیگری در این زمینه است. کشور چین در بین چهار کشور مذکور صاحب بیشترین رشد صادرات فرش به آمریکا در طی این نوزده سال بود. چین در سال ۱۹۰۷م/۱۳۲۵ق سهم ناچیزی را از بازار آمریکا در اختیار داشت. سهم چین در این سال معادل ۰/۱۷ درصد از بازار آمریکا بود که در سال ۱۹۲۵م/۱۳۴۴ق به ۴۳/۵۶ درصد، یعنی ۲۵۶ برابر قبل رسید. (جدول ۲-۲) صادرات فرش ایران به آمریکا تا سال ۱۹۱۷م/۱۳۳۵ق سیر صعودی داشت و پس از اینکه در این سال ایران به سهم ۵۵ درصدی دست یافت، صادرات آن رو به کاهش گذاشت و تا سال ۱۹۲۵م/۱۳۴۴ق سهم ایران به ۴۱/۶۸ درصد از بازار آمریکا رسید. (جدول ۲-۱)

چین، با توجه به اینکه در صادرات فرش به کشورهای خریدار، رشد زیادی کرده بود، در دوران قاجاریه مهم‌ترین رقیب ایران محسوب می‌شد. صنعت فرش‌بافی در کشور چین همزمان با اواخر دوره قاجاریه توسعه یافت و میزان صادرات آن به بازار فرش آمریکا از ۱۳۲۹ یارد مربع در سال ۱۹۰۷م/۱۳۲۵ق به ۶۸۱۳۰۸ یارد مربع در سال ۱۹۲۵م/۱۳۴۴ق افزایش یافت و در واقع، صادرات آن در این مدت ۵۱۱/۵ برابر شد.

روند کلی صادرات فرش از چین به آمریکا در نوزده سال آخر دوره قاجاریه، افزایشی بود. تنها در سال ۱۹۱۹م/۱۳۳۷ق است که احتمالاً به دلیل جنگ جهانی اول، صادرات فرش چین به آمریکا با افت ناگهانی مواجه می‌شود؛ افتی که در سال‌های بعد جبران می‌شود و صادرات فرش چین باز هم روندی افزایشی می‌یابد. البته، باید یادآور شویم که متوسط سهم چین از بازار آمریکا در اواخر دوره قاجاریه، در مجموع، از متوسط سهم ایران در این بازار کمتر است. (جدول ۲-۳)

پژوهش‌نامه انجمن ایرانی تاریخ ۱۵

جدول ۲-۴. صادرات قالی از ترکیه به آمریکا از سال ۱۹۰۷م/۱۳۲۵ق تا ۱۹۲۵م/۱۳۴۴ق

سهم ترکیه (درصد)	جمع کل واردات قالی به آمریکا	ترکیه (بارد مربع)	سال		
			قمری	شمسی	میلادی
۸۷/۴۹	۷۶۶،۳۵۱	۶۷۰،۴۹۷	۱۳۲۵	۱۲۸۶	۱۹۰۷
۷۴/۵۱	۴۶۲،۹۰۰	۳۴۴،۹۲۲	۱۳۲۶	۱۲۸۷	۱۹۰۸
۸۷/۴۶	۷۶۳،۴۷۵	۶۶۷،۷۹۱	۱۳۲۷	۱۲۸۸	۱۹۰۹
۷۸/۸۵	۹۵۱،۹۲۴	۷۵۰،۶۱۵	۱۳۲۸	۱۲۸۹	۱۹۱۰
۵۵/۶۳	۷۲۷،۶۷۸	۴۰۴،۸۵۲	۱۳۲۹	۱۲۹۰	۱۹۱۱
۵۳/۵۴	۶۱۱،۲۳۶	۳۲۷،۲۷۸	۱۳۳۰	۱۲۹۱	۱۹۱۲
۴۳/۳۵	۸۴۶،۸۷۵	۳۶۷،۱۲۷	۱۳۳۱	۱۲۹۲	۱۹۱۳
۳۹/۰۴	۷۳۴،۲۸۳	۲۸۶،۷۰۴	۱۳۳۲	۱۲۹۳	۱۹۱۴
۳۸/۶۹	۳۰۶،۹۲۷	۱۱۸،۷۵۲	۱۳۳۳	۱۲۹۴	۱۹۱۵
۰/۲۴	۳۰۹،۰۶۰	۷۶۱	۱۳۳۴	۱۲۹۵	۱۹۱۶
-	۴۷۵،۴۴۵	-	۱۳۳۵	۱۲۹۶	۱۹۱۷
۱۴/۰۱	۳۳۲،۷۲۳	۴۶،۶۴۷	۱۳۳۶	۱۲۹۷	۱۹۱۸
۴۲/۶۷	۵۳۵،۷۲۳	۲۲۸،۶۱۸	۱۳۳۷	۱۲۹۸	۱۹۱۹
۱۱/۲۸	۷۷۸،۴۰۷	۸۷،۸۱۷	۱۳۳۸	۱۲۹۹	۱۹۲۰
۲۷/۹۶	۹۱۷،۹۶۶	۲۵۶،۶۸۲	۱۳۳۹	۱۳۰۰	۱۹۲۱
۲۰/۳۲	۱،۲۷۰،۸۶۵	۲۵۸،۲۹۰	۱۳۴۰	۱۳۰۱	۱۹۲۲
۱۵/۹۰	۱،۶۲۷،۱۰۶	۲۵۸،۷۹۳	۱۳۴۱	۱۳۰۲	۱۹۲۳
۱۶/۷۷	۱،۷۹۳،۳۸۲	۳۰۰،۸۱۷	۱۳۴۳	۱۳۰۳	۱۹۲۴
۷/۱۷	۱،۵۶۳،۸۹۲	۱۱۲،۲۸۵	۱۳۴۴	۱۳۰۴	۱۹۲۵

* مأخذ: سازمان اسناد ملی ایران، سند شماره ردیف ۱۷۱۹۶/۲۰۰۴، محل در آرشیو ۳۲۰۲ الف الف ۱، ص ۴.

در این دوران، تولیدکنندگان و تاجران چینی از هر حربه‌ای برای رسیدن به اهداف خود در بازار فرش دنیا استفاده می‌کردند. در آمریکا، آنها از شهرت فرش ایران سوء استفاده و با بهره‌گیری از طرح فرش‌های ایرانی، فرش‌هایی مشابه تولید و به‌جای فرش

۱۶ تحولات تجارت فرش دستباف ایران در دوره قاجاریه

ایران در بازار عرضه می‌کردند که به این ترتیب، بخشی از سهم ایران را از بازار آمریکا به خود اختصاص می‌داد و به تجارت فرش ایران در آمریکا لطمه می‌زد.^۱

ترکیه در دوره قاجاریه، به‌رغم نقش مهمی که در تجارت فرش ایران داشت، خود نیز از تولیدکنندگان فرش بود. به‌خصوص منطقه آناتولی با تولید فرش‌های ابریشم، همواره بر بازار فرش‌های ابریشمی تولید تبریز تأثیر می‌گذاشت. به‌عنوان مثال، در سال ۱۹۰۳-۲۱/۱۳۲۰ ق به این دلیل که بافندگان اهل آناتولی، فرش‌های ابریشمی خود را ارزان می‌فروختند، قیمت این فرش‌ها در تبریز کاهش یافت. در این سال، قیمت یک قالیچه ابریشم به ابعاد ۱/۸×۱/۲ متر در تبریز برابر با ۱۱۰۰ قران بود.^۲

هرچند ترکیه به‌طور متوسط، بیشترین سهم را از بازار فرش آمریکا داشت، از نظر رشد صادرات، در پایین‌ترین سطح بود و در تمامی سال‌های مورد بررسی، سیر نزولی را طی کرد؛ به‌طوری‌که سهم صادرات فرش ترکیه در سال ۱۹۲۵ م/۱۳۴۴ ق نسبت به سال ۱۹۰۷ م/۱۳۲۵ ق، ۹۲ درصد کاهش یافت و سهم ۸۷/۴۹ درصدی آن از بازار فرش آمریکا در سال ۱۹۰۷ م/۱۳۲۵ ق به ۷/۱۷ درصد در سال ۱۹۲۵ م/۱۳۴۴ ق رسید. (جدول ۲-۴)

در اسناد بر جای مانده از وزارت خارجه ایران از سال ۱۹۱۱ م/۱۳۲۹ ق گزارشی از صنعت فرش‌بافی در عثمانی موجود است که «مسیو کله» از آگاهان این صنعت در اسلامبول به اداره کل گمرکات ایران نوشته است. در اینجا، بخشی از این گزارش را با هدف تشریح وضعیت فرش‌بافی در ترکیه می‌آوریم:

«در کلیه دهات آناتولی و آسیای صغیر قالی و قالیچه عثمانی بافته می‌شود و این مال‌التجاره فقط محصول صنعتی است که در ایران معمول می‌باشد و قالی‌بافهای اینجا هم همان‌طور دهاتی‌ها هستند که بعد از جا کردن حاصل باین کار مشغول می‌شوند. [بلکه در این مورد نکته‌ای مهم هست که نباید فراموش کرد و آن اینکه اگر حاصل خوب باشد،] دهاتی‌ها دیگر درصدد اشتغال به قالی‌بافی برنمایند و باین واسطه در

۱. سازمان اسناد ملی ایران، سند شماره ردیف ۲۰۰۴۱۷۱۹۶، محل در آرشیو ۳۲۰۲ ن الف الف ۱، ص ۴.

(سند ۴)

۲. سیف، احمد ۱۳۷۳. *اقتصاد ایران در قرن نوزدهم*، ص ۱۸۵.

پژوهش‌نامه انجمن ایرانی تاریخ ۱۷

سالهای فراوانی بواسطه اینکه مردم خیلی کمتر به قالی‌بافی می‌پردازند قیمت قالی ترقی می‌کند. علاوه بر اینکه دهاقین باین ترتیب خیلی بطور غیرمنظم قالی‌بافی می‌کنند چند سال است که بعضی کارخانه‌های قالی‌بافی هم تأسیس شده که کارگران آن بومی هستند و سرکارهای اروپایی دارند پشم را در محل می‌بافند مخصوصاً در کارخانه‌های نخ‌تابی پاندر و اوچاک و در ازمیر رنگ می‌کنند. مراکز عمده قالی‌بافی در عثمانی عبارت است از ازمیر، اوچاک، یودس، کولا سیواحل، کوشیه، قنیه و غیره در محال مزبوره که هر کدام اسم یک ناحیه‌ای هم هست انواع مختلفه قالی‌بافی می‌شود مال هر محل با اسم آن محل علاوه بر این یک کارخانه^۱ دولتی هم در هریکه از بلاد روملی برقرار و دایر است و در این کارخانه تمام انواع قالی‌های عثمانی و نیز شبیه اقسام قالی‌های ایرانی ساخته می‌شود.

غیر از قالی‌های ابریشمی آناتولی و قالی‌های کارخانه هریکه سایر قالی‌های کار عثمانی عموماً چه از حیث سنتی کار و چه از حیث پشم و رنگ متوسط بلکه پست می‌باشد و چون آنیلن خیلی به سهولت داخل خاک عثمانی می‌شود این است که رنگ‌های نباتی تقریباً متروک شده و از آنطرف پشم‌های آناتولی و آسیای صغیر چون از پشم‌های ایرانی بلندتر و رنگشان مات است آن براقی مخصوص پشم‌های خراسان را ندارد. بواسطه ترقی و تنظیم صنعت قالی‌بافی که بعضی تجارتخانه‌های قدیم در ازمیر و اطراف مستقر نموده‌اند[،] در عثمانی در این پنجاه سال اخیر قالی زیاد بافته شده و از آنطرف چون قالی‌های عثمانی قیمتش ارزان‌تر و بطور کلی فروش می‌رود، این فقره برای عثمانی‌ها یک تجارت پردخلی در بازار اروپا و آمریکا تولید نمود. این است که در آلمان و اطریش و مخصوصاً فرانسه و در انگلیس هم تا یک اندازه‌ای قالی‌های معروف به قالی ازمیر را خوب می‌خریدند. اما به مرور بواسطه بی‌دوامی قالی‌های مزبور و بدی رنگ و عدم تنوع نقشه‌های آن دیگر مشتریهای مزبور چندان قالی عثمانی را طالب نیستند - خریداران مزبور بواسطه دیدن قالی‌ها و قالیچه‌های قشنگ‌تر و محکم‌تر ایران و قفقازیه و ترکستان^۲ (اگرچه قالی‌های قفقاز و ترکستان هم در عثمانی با اسم قالی ایران معروف است) از قالی عثمانی منصرف شده بتدریج قالی‌های عثمانی از اسم افتاد.

۱. مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران، سند شماره ۱. ۲-۳۷-۱۱-۱۳۲۹ق. (سند ۳)

۲. همان، سند شماره ۱، ۲-۳۷-۱۱-۱۳۲۹ق.

۱۸ تحولات تجارت فرش دستباف ایران در دوره قاجاریه

ضمناً باید دانست که در این چند سال اخیر در اتازونی مخصوصاً و در سنه ۱۹۰۵ در آلمان و اطیش حقوق گمرکی قالی را خیلی زیاد کردند. این ازدیاد گمرک برای قالی‌های خیلی ممتاز که می‌توانستند گمرک‌های گزاف تحمل کنند خیلی مناسب بود.^۱ در دوران قاجاریه، صادرات فرش هندوستان به آمریکا رشد چشمگیری نداشت و از روند تقریباً ثابتی برخوردار بود. وضعیت این کشور نسبت به سایر رقبای ایران مطلوب نبود. (جدول ۲-۵) متوسط سهم هند از بازار فرش آمریکا از سال ۱۹۰۷م/۲۸۶ش تا ۱۹۲۵م/۳۰۴ش، ۹/۷۵ درصد بود (جدول ۲-۳) و نقطه اوج صادرات آن در سال ۱۹۱۸م/۲۹۷ش اتفاق افتاد که سهم صادرات قالی این کشور به آمریکا، ۲۳ درصد شد. (جدول ۲-۵)

هند در سال ۱۹۰۷م/۲۸۶ش، بیش از سی برابر چین، در بازار آمریکا سهم داشت. این در حالی است که در سال ۱۹۲۵م/۳۰۴ش، سهم هند از بازار فرش آمریکا - که رشد چندانی نکرده و ثابت مانده بود - در مقایسه با چین به یک‌پنجم کاهش یافت. چنان‌که دیده می‌شود، در مقایسه با رقبایی مانند چین، هند از رقبای اصلی ایران در بازار فرش دنیا محسوب نمی‌شد.

از دیگر مناطقی که در اواخر دوره قاجاریه به تولید فرش می‌پرداخت، قفقازیه، ترکستان^۲ و بخارا^۳ بودند. این مناطق هم مانند ایران، فرش‌های خود را برای صادرات به سایر کشورها، در بازار عثمانی عرضه می‌کردند. گزارشی از سال ۱۹۱۱م/۱۳۲۹ق موجود است که نشان می‌دهد فرش‌های قفقاز و ترکستان در بازار عثمانی به فرش ایران معروف بودند و به همین نام خرید و فروش می‌شدند.^۴

در این دوران، از نظر روند رشد صادرات، چین در رتبه اول و ایران در رده بعدی قرار داشت؛ اما رشد صادرات فرش ایران نسبت به سه کشور دیگر، از ثبات نسبی بیشتری برخوردار بود. بر این اساس می‌توان ایران و چین را مهم‌ترین صادرکنندگان فرش جهان در اواخر قرن نوزدهم، همزمان با اواخر دوره قاجاریه معرفی کرد.

۱. مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران، سند شماره ۳-۳۷-۱۱-۱۳۲۹ق. (سند ۲)

۲. همان جا.

۳. همان، سند شماره ۱-۱۳-۳۷-۱۱-۱۳۲۹ق.

۴. همان، سند شماره ۳-۳۷-۱۱-۱۳۲۹ق.

پژوهش‌نامه انجمن ایرانی تاریخ ۱۹

جدول ۲-۵. صادرات قالی از هندوستان به آمریکا از سال ۱۹۰۷م/۱۳۲۵ق تا ۱۹۲۵م/۱۳۴۴ق

سهم هند (درصد)	جمع کل واردات قالی به آمریکا	هندوستان (یارد مربع)	سال		
			قمری	شمسی	میلادی
۵/۱۷	۷۶۶,۳۵۱	۳۹,۶۹۵	۱۳۲۵	۱۲۸۶	۱۹۰۷
۸/۹۷	۴۶۲,۹۰۰	۴۱,۵۲۳	۱۳۲۶	۱۲۸۷	۱۹۰۸
۴/۸۰	۷۶۳,۴۷۵	۳۶,۶۶۷	۱۳۲۷	۱۲۸۸	۱۹۰۹
۳/۴۶	۹۵۱,۹۲۴	۳۳,۰۲۷	۱۳۲۸	۱۲۸۹	۱۹۱۰
۵/۱۴	۷۲۷,۶۷۸	۳۷,۴۲۰	۱۳۲۹	۱۲۹۰	۱۹۱۱
۴/۶۳	۶۱۱,۲۳۶	۲۸,۳۳۷	۱۳۳۰	۱۲۹۱	۱۹۱۲
۴/۷۰	۸۴۶,۱۷۵	۳۹,۸۱۳	۱۳۳۱	۱۲۹۲	۱۹۱۳
۴/۳۵	۷۳۴,۲۸۳	۳۲,۰۰۸	۱۳۳۲	۱۲۹۳	۱۹۱۴
۹/۰۵	۳۰۶,۹۲۷	۲۷,۷۹۲	۱۳۳۳	۱۲۹۴	۱۹۱۵
۲۶/۰۴	۳۰۹,۰۶۰	۸۰,۴۹۰	۱۳۳۴	۱۲۹۵	۱۹۱۶
۱۷/۵۳	۴۷۵,۴۴۵	۸۳,۳۴۸	۱۳۳۵	۱۲۹۶	۱۹۱۷
۲۳/۰۲	۳۳۲,۷۲۳	۷۶,۶۲۰	۱۳۳۶	۱۲۹۷	۱۹۱۸
۱۶/۱۸	۵۳۵,۷۲۳	۸۶,۶۹۹	۱۳۳۷	۱۲۹۸	۱۹۱۹
۷/۲۷	۷۷۸,۴۰۸	۵۶,۵۹۵	۱۳۳۸	۱۲۹۹	۱۹۲۰
۷/۳۲	۹۱۷,۹۶۶	۶۷,۲۴۷	۱۳۳۹	۱۳۰۰	۱۹۲۱
۸/۰۷	۱,۲۷۰,۸۶۵	۱۰۲,۶۰۰	۱۳۴۰	۱۳۰۱	۱۹۲۲
۱۱/۶۰	۱,۶۲۷,۱۰۶	۱۸۸,۸۳۰	۱۳۴۱	۱۳۰۲	۱۹۲۳
۱۰/۶۸	۱,۷۹۳,۳۸۲	۱۹۱,۵۹۹	۱۳۴۳	۱۳۰۳	۱۹۲۴
۷/۵۹	۱,۵۶۳,۸۲۹	۱۱۸,۸۲۳	۱۳۴۴	۱۳۰۴	۱۹۲۵

* مأخذ: سازمان اسناد ملی ایران، سند شماره ردیف ۲۰۰۴۱۷۱۹۶، محل در آرشیو ۲۰۲ الف الف ۱،

ص ۴.

نتیجه‌گیری

در دوره قاجاریه، ایران با داشتن مزیت‌های فراوان در تولید و تجارت فرش، نقش مهمی را در بازار جهانی این صنعت دستی ایفا می‌کرد و تا جنگ جهانی اول، بیشترین سهم را در تجارت جهانی فرش داشت. حال آنکه سایر تولیدکنندگان، از جمله چین، ترکیه، هند، قفقازیه، ترکستان و بخارا در رده‌های بعدی قرار داشتند که بعد از جنگ بین‌الملل اول، آنها نیز صادرات فرش خود را افزایش دادند. زیبایی، تنوع طرح و نقشه، دوام فرش ایرانی، از مزیت‌های این کالا در برابر رقبای جهانی محسوب می‌شد. از نظر قیمت نیز تنوع قیمت فرش ایران و تولید فرش‌های با قیمت متوسط - که مناسب بازار جهانی بود - به تقویت نقش ایران در تجارت بین‌المللی این کالا انجامید.

در اواخر دوره قاجاریه، همزمان با رونق تجارت فرش دستباف، رقابت نزدیکی برای تصاحب بازارهای جهانی بین تعدادی از کشورها - که ذکری از آنها رفت - شکل گرفت. ایران از مهم‌ترین صادرکنندگان فرش در این دوران بود که مهم‌ترین رقیب آن، چین محسوب می‌شد. فروش فرش‌های چین، قفقازیه و ترکستان با سوءاستفاده از نام و شهرت فرش ایرانی به تجارت آن در بازار جهانی لطمه می‌زد. البته، همان‌طور که بحث کردیم، این موضوع یگانه دلیل کاهش صادرات فرش ایرانی به بازار آمریکا بعد از سال ۱۹۱۷م/۱۳۳۵ق/۱۲۹۶ش نبود. همچنین باید متذکر شد که بحث درباره آنچه که تجارت فرش ایرانی را در این دوران تهدید می‌کرد، نشان‌دهنده کم‌رنگ شدن نقش فرش ایران در بازار بین‌المللی فرش نیست، بلکه همان‌طور که دیدیم، ایران در دوره قاجاریه، به‌طور متوسط بیشترین سهم صادرات فرش به آمریکا را در اختیار داشت و نقش اصلی را در صادرات این کالا به آمریکا و چه بسا غرب ایفا می‌کرد. اوج صادرات فرش ایرانی، در سال‌های پایانی دوره قاجاریه اتفاق افتاد، اما به‌دلایلی مانند ورود رقبای بین‌المللی، مطابقت نداشتن تولیدات ایران با سلیقه مشتریان جهانی و تولید فرش‌های نامرغوب، از اواخر دهه ۱۹۱۰م/۱۳۳۰ق تا پایان دوره قاجاریه روندی نسبتاً کاهشی را طی کرد. در دوران قاجاریه، در پی شکل‌گیری شرایط ایدئال برای تجارت بین‌المللی فرش ایرانی، این کالای صادراتی توانست نقش مهمی را در بازار جهانی ایفا کند و از این دوران به بعد، یعنی در دوره پهلوی و دوره جمهوری اسلامی ایران، به یکی از

پژوهش‌نامه انجمن ایرانی تاریخ ۲۱

مهم‌ترین کالاهای صادراتی ایران تبدیل شود و مورد توجه بخش خصوصی و دولتی قرار گیرد.

منابع

کتاب‌ها:

- جمال زاده، محمد علی ۱۹۱۵. گنج شایگان، برلن.
رزاقی، ابراهیم ۱۳۶۸. اقتصاد ایران، تهران: نشر نی.
سیف، احمد ۱۳۷۳. اقتصاد ایران در قرن نوزدهم، تهران: نشر چشمه.
عیسوی، چارلز ۱۳۶۹. تاریخ اقتصادی ایران عصر قاجار: ۱۳۳۲-۱۲۱۵ ق، ترجمه: یعقوب آژند، تهران: نشر گستره، چ دوم.
یار شاطر، احسان، ۱۳۸۴. تاریخ و هنر فرش‌بافی در ایران، ترجمه: ر. لعلی خمسه، تهران: نشر نیلوفر.

اسناد:

گنجینه سازمان اسناد ملی ایران، اسناد مربوط به سال ۱۳۰۴ هجری شمسی، اسناد شماره:

- سند شماره ردیف ۲۰۰۴۱۷۱۹۶، محل در آرشیو ۳۲۰۲ الف الف ۱، ص ۴.
سند شماره ردیف ۲۰۰۴۱۷۱۹۶، محل در آرشیو ۳۲۰۲ الف الف ۱، ص ۹.
سند شماره ردیف ۲۰۰۴۱۷۱۹۶، محل در آرشیو ۳۲۰۲ الف الف ۱، ص ۵.
سند شماره ردیف ۲۰۰۴۱۷۱۹۶، محل در آرشیو ۳۲۰۲ الف الف ۱، ص ۶.

مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران، اسناد مربوط به سال‌های ۱۳۲۰ و ۱۳۲۲

و ۱۳۲۹ هجری قمری، اسناد شماره:

- سند شماره ۱۱-۳۷-۳-۱۳۲۹ق.
سند شماره ۱۱-۳۷-۲-۱۳۲۹ق.
سند شماره ۱۱-۳۷-۹-۶-۶۵-۱۳۲۲ق.
سند شماره ۱۱-۳۷-۵-۱۳۲۹ق.
سند شماره ۱۱-۳۷-۲-۱۳۲۹ق.
سند شماره ۱۱-۳۷-۱۶-۴۰-۰۹-۱۳۲۰ق.
سند شماره ۱۱-۳۷-۱۳-۱-۱۳۲۹ق.

۲۲ تحولات تجارت فرش دستباف ایران در دوره قاجاریه

اسناد:

وزارت فلاحت و تجارت و نوایده عامه

تاریخ ماه ۱۳۰
شماره
شمیه
موضوع

احصائیه واردات قالی بافیشگان از ۱۲۸۶ تا ۱۳۰۴ شمسی

سال	چین بازدمین	ایران بازدمین	ترکیه بازدمین	هندوستان بازدمین	جمع کل واردات قالی بافیشگان	سهم ایران
۱۲۸۶	۱۳۲۹	۵۴۸۳۰	۶۷۰۴۹۷	۳۹۹۹۵	۷۶۹۳۵۱	۷٫۱۵ درصد
۱۲۸۷	۱۷۸۹	۷۴۶۶۹	۳۴۴۹۲۲	۴۱۵۲۳	۴۹۲۹۰۰	" ۱۶٫۱۳
۱۲۸۸	۴۴۱۷	۵۴۶۰۰	۱۸۷۷۹۱	۳۶۶۶۷	۷۶۴۴۷۵	" ۷٫۱۸
۱۲۸۹	۲۳۰۶	۱۶۰۴۲۶	۷۰۰۶۱۵	۳۳۰۷۷	۹۵۱۹۲۴	" ۱۷٫۳۷
۱۲۹۰	۳۸۰۰	۲۸۱۹۰۱	۴۰۴۸۵۲	۳۷۴۲۰	۷۲۷۶۷۸	" ۳۸٫۷۰
۱۲۹۱	۲۸۰۴	۲۰۲۸۱۷	۳۲۷۲۷۸	۲۸۳۲۷	۶۱۱۲۳۶	" ۴۱٫۳۶
۱۲۹۲	۵۴۶۹	۳۳۳۳۳۳	۷۲۷۱۲۷	۳۶۸۱۳	۸۴۶۸۷۵	" ۵۱٫۳۰
۱۲۹۳	۱۵۱۳۸	۴۰۰۴۳۳	۲۸۶۷۰۴	۳۲۰۰۸	۷۳۴۲۸۳	" ۵۴٫۵۳
۱۲۹۴	۲۰۹۵۰	۱۳۹۴۳۳	۱۱۸۷۵۲	۲۷۷۹۲	۳۰۶۹۲۷	" ۴۵٫۳۶
۱۲۹۵	۵۸۴۸۲	۱۶۹۳۲۷	۷۶۱	۸۰۴۹۰	۳۰۹۰۶۰	" ۵۴٫۷۸
۱۲۹۶	۱۳۰۵۸۱	۲۶۱۰۱۶	۱۳	۸۳۳۴۸	۴۷۵۴۴۵	" ۵۵٫۰۰
۱۲۹۷	۱۳۳۶۴۸	۷۵۸۰۸	۴۶۶۴۷	۷۶۶۲۰	۳۳۲۷۲۳	" ۲۲٫۷۸
۱۲۹۸	۸۶۹۴۲	۳۳۳۳۳۳	۱۳۰۴۶۴۴	۸۶۹۹۹	۳۵۰۷۲۳	" ۲۴٫۳۵
۱۲۹۹	۲۵۱۳۷۹	۳۸۲۶۱۹	۸۷۸۱۷	۵۶۵۹۵	۷۷۸۴۰۷	" ۴۹٫۵۵
۱۳۰۰	۲۵۰۱۳۳	۳۴۳۹۰۱	۲۰۶۶۸۲	۶۷۲۴۷	۹۱۷۹۶۶	" ۳۷٫۴۶
۱۳۰۱	۴۶۸۷۳۳	۵۴۱۲۱۳	۲۵۸۲۹۰	۱۰۲۶۰۰	۱۳۷۰۸۶۵	" ۳۹٫۴۸
۱۳۰۲	۵۳۷۲۶۱	۶۴۲۲۲۲	۲۵۸۷۹۳	۱۸۸۸۳۰	۱۶۲۷۱۰۶	" ۳۹٫۷۵
۱۳۰۳	۷۱۰۹۵۳	۵۸۱۷۵۳	۳۰۰۸۱۷	۱۹۱۰۵۹	۱۷۹۳۳۸۲	" ۳۷٫۸۹
۱۳۰۴	۶۸۱۳۰۸	۶۸۱۳۰۸	۶۵۱۷۷۶	۱۱۲۲۸۵	۱۵۶۳۸۹۲	" ۴۱٫۶۸

۳۴۲

(۱) مرکز اسناد ملی ایران، سند شماره ردیف ۱۷۱۹۶/۲۰۰۴، محل در آرشیو ۳۲۰۲ الف الف ۱، ص ۴.

پژوهش‌نامه انجمن ایرانی تاریخ ۲۳

اداره.....

دایره.....

بتاریخ ..... ماه ..... ۱۳۰ وزارت فلاحت و تجارت و فواید عامه

نمره.....

ضمیمه.....

موضوع.....

احصائیه واردات قالی بامریکا از ۱۲۸۶ تا ۱۳۰۴ شمسی

سال	چین یارد مربع	ایران یارد مربع	ترکیه یارد مربع	هندوستان یارد مربع	جمع کل واردات قالی به آمریکا	سهم ایران
۱۲۸۶	۱۳۲۹	۵۴۸۳۰	۶۷۰۴۹۷	۳۹۶۹۵	۷۶۶۳۵۱	۷/۱۰ درصد
۱۲۸۷	۱۷۸۹	۷۴۶۶۶	۳۴۴۹۲۲	۴۱۵۲۳	۴۶۲۹۰۰	۱۶/۱۷
۱۲۸۸	۴۴۱۷	۵۴۶۰۰	۶۶۷۷۹۱	۳۶۶۶۷	۷۶۳۴۷۵	۷/۱۸
۱۲۸۹	۲۳۵۶	۱۶۵۴۲۶	۷۵۰۶۱۵	۳۳۵۲۷	۹۵۱۹۲۴	۱۷/۳۷
۱۲۹۰	۳۸۰۵	۲۸۱۶۰۱	۴۰۴۸۵۲	۳۷۴۲۰	۷۲۷۶۷۸	۳۸/۷۰
۱۲۹۱	۲۸۰۴	۲۵۲۸۱۷	۳۲۷۲۷۸	۲۸۳۳۷	۶۱۱۲۳۶	۴۱/۳۶
۱۲۹۲	۵۴۶۹	۴۳۴۴۶۶	۳۶۷۱۲۷	۳۹۸۱۳	۸۴۶۸۷۵	۵۱/۳۰
۱۲۹۳	۱۵۱۳۸	۴۰۰۴۳۳	۲۸۶۷۰۴	۳۲۰۰۸	۷۳۴۲۸۳	۵۴/۵۳
۱۲۹۴	۲۰۹۵۰	۱۳۹۴۳۳	۱۱۸۷۵۲	۲۷۷۹۲	۳۰۶۹۲۷	۴۵/۳۹
۱۲۹۵	۵۸۴۸۲	۱۶۹۳۲۷	۷۶۱	۸۰۴۹۰	۳۰۹۰۶۰	۵۴/۷۸
۱۲۹۶	۱۳۰۵۸۱	۲۶۱۵۱۶	-	۸۳۳۴۸	۴۷۵۴۴۵	- ۵۵
۱۲۹۷	۱۳۳۶۴۸	۷۵۸۰۸	۴۶۶۴۷	۷۶۶۲۰	۳۳۲۷۲۳	۲۲/۷۸
۱۲۹۸	۸۹۹۴۲	۱۳۰۴۶۴۴	۲۲۸۶۱۸	۸۶۶۹۹	۵۳۵۷۲۳	۲۴/۳۵
۱۲۹۹	۲۵۱۳۷۹	۳۸۲۶۱۶	۸۷۸۱۷	۵۶۵۹۵	۷۷۸۴۰۷	۴۹/۵۵
۱۳۰۰	۲۵۰۱۳۳	۳۴۳۹۰۱	۲۵۶۶۸۲	۶۷۲۴۷	۹۱۷۹۶۶	۳۷/۴۶
۱۳۰۱	۴۶۱۷۳۲	۵۴۱۲۱۳	۲۵۸۲۹۰	۱۰۲۶۰۰	۱۳۷۰۸۶۵	۳۹/۴۸
۱۳۰۲	۵۳۷۲۶۱	۶۴۲۲۲۲	۲۵۸۷۹۳	۱۸۸۸۳۰	۱۶۲۷۱۰۶	۳۹/۷۵
۱۳۰۳	۷۱۰۹۵۳	۵۸۹۷۵۳	۳۰۰۸۱۷	۱۹۱۵۵۹	۱۷۹۳۳۸۲	۳۲/۸۹
۱۳۰۴	۶۸۱۳۰۸	۶۵۱۷۷۶	۱۱۲۲۸۵	۱۱۸۸۲۳	۱۵۶۳۸۹۲	۴۱/۶۸

بازنویسی سند شماره ۱.

<p>مجلس دارالتجاره وزارت امور خارجه مودخه ترجمه وعا اکر هانف و عبر القاسم سونک دمسر عجمتار و دهی رکت بیعی و دهی مستخ طراچی دهی عمر عرانا و دهی ایسیر شوزرد و دهی کمن قره این نامسر کت عمی سکینه آه قظا بر بار ادمومل بنون ایکن بار ادمومل بشتر و غیر از یک نفر، هر دیگر در خانه انبار بناوه و مهم بولایه فیاین کایه و فراداران بنگ فارم قانکت سکینه و این ترقب آ کایه برست خورالان سیکوکه دلین و بولن و پارس بری از سر دست گرتست است تیردیگرایانکه تمدنای ه نفعی تقریباً همده فرولش و دیگر انز دینان و ایسیر سارون و این سیکو در حضور سنی ادمومل ایسیر سکینه سکینه راجع به سونکر - نیکه باب کایه یقانه کنی خام برانر سرازده سیرا کایه الاغه خام که داروق ترقب وقت لارکه راجع می (اگر کایه کایه بر اصل نقشه ارجیحی ده کام دکام عام نمده است آ این ده قظا که کایه از رتق رصدهت ابرونه که کایه ایسیر؛ تقدیرات فارم لایم است هر رتق</p>	<p>۵- تقدیر کایه الاغه از طرف کایه ابرونه اذنه کتور ایسیر در این من کت کایه الاغه بر اصل ترقب منکره در وقت کت خورد و کوران هسنت خانه هدرشخ این جو که کت منی برنگ ایسیر که کام کایه و کایه نایه کایه و نیز کایه نایه راه هم برانر مراد اولی کایه از و صبا فرودانرا منبر و منبر کت ایسیر من کت تاریخ کت این ان کت و کت کایه الاغه در کت کت ایسیر و من رص کت کت کت این تاریخ کت ایسیر در این تاریخ کت کت کت کت کت کت کت کت کت کت کت کت کت</p>
--	--

(۲) مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران، سند شماره ۳-۳۷-۱۱-۳۲۹۹ق.

دارالترجمه وزارت امور خارجه

ترجمه

مورخ

و علی اکبر کاشی و عبدالقاسم مغربی و مشهدی محمد سمسار و حاجی یوسف پرچی و حاجی حسنعلی طهرانچی و حاجی محمد عموقی و حاجی اسمعیل شیونولی و حاجی حسین قره و غیره. این اشخاص تجارت عمده می کنند [۱]، اما فقط در بازار اسلامبول بدون اینکه بازار خارجه نزدیک بشوند و غیر از یک نفر تاجر دیگر کسی در عثمانی انباری ندارد و همه به دلایلی [۲] فی مابین قالی بافها و خریداران بزرگ خارجه قناعت می کنند و باین ترتیب تا قالی به دست خریداران نیویورک و لندن و برلن و پاریس برسد از سه دست گذشته است [۳].

تجار دیگر ایرانی که عده شان ۵۰ نفر می شود [۴] تقریباً خورده فروشند و با تجار ارمنی و یونانی و یهودی به مسافرتین و سیاحانیکه در فصل معین به اسلامبول می آیند می فروشند [۵].

ملاحظه راجع بصفحه قبل - بعد که در باب قالی بافی در عثمانی سخن خواهیم راند موازنه و مقایسه با قالی ایرانی خواهیم کرد و آنوقت ترتیب فوق الذکر را شرح می دهیم - اگرچه قالی ایرانی بواسطه نقشه های قدیم و استحکام در تمام عالم مشهور است [۶]، اما باید ملاحظه کرد که زیاد از ترقی و اصلاحات امروزه که برای همچشمی با تقلیدات خارجه لازم است دور نشوند [۷].

(اگر چه قالی‌های قفقاز و ترکستان هم در عثمانی به اسم قالی ایرانی معروف است) از قالی عثمانی منصرف شده بتدریج قالی‌های عثمانی از اسم افتاد.[۱]

ضمناً باید دانست که در این چند سال اخیر در اتاژونی مخصوصاً و در سنه ۱۹۰۵ در آلمان و اطریش حقوق گمرکی قالی را خیلی زیاد کردند.[۱] این ازدیاد گمرک برای قالی‌های خیلی ممتاز که میتوانستند گمرک‌های گراف تحمل کنند خیلی مناسب بود.[۱]

۶- تقلید قالی ایرانی از طرف کمپانی اریانتال کارپت مانوفاکتور لیمیتد در ازمیر

چون تجارت قالی‌های عثمانی بواسطه ترتیبات مذکوره در فوق شکست خورد و بحرانی برای صنعت عثمانی حادث شد.[۱] این بود که شرکت خیلی بزرگی تأسیس شده تمام تجارتخانه‌ها و کارخانه‌های قالی‌بافی و نیز کمپانیهای راجعه به ساختن مواد اولیه قالی از قبیل نخ تابی و صباغی و غیره را منحل و منضم به خود نمود.[۱]

اینک چون یک تنازع طولانی و مهمی مابین این شرکت و تجار قالی ایرانی در اسلامبول تولید شده و چون اصل موضوع کمپانی مزبور علت این تنازع گردید.[۱] باید ناچار در اینموقع در خصوص تشکیل این کمپانی و چاره کار و نتایج منتظره بعضی توضیحات بدهم.[۱]

دولتی هم در هرکِه از بلاد روملی برقرار و دایر است و در این کارخانه تمام انواع قالی‌های عثمانی و نیز شبیه اقسام قالی‌های ایرانی ساخته می‌شود.[۱]

غیر از قالی‌های ابریشمی آناتولی و قالی‌های کارخانه هرکه سایر قالی‌های کار عثمانی عموماً چه از حیث سستی و چه از حیث پشم و رنگ متوسط بلکه پست می‌باشد و چون آنیلین خیلی به سهولت داخل خاک عثمانی می‌شود،[۲] این است که رنگ‌های نباتی تقریباً متروک شده و از آنطرف پشم‌های آناتولی و آسیای صغیر چون از پشم‌های ایرانی بلندتر و رنگشان مات است آن برافق پشم‌های خراسان را ندارد.[۳]

بواسطه ترقی و تنظیم صنعت قالی‌بافی که بعضی تجارتخانه‌های قدیم در ازمیر و اطراف مستقر نموده‌اند،[۴] در عثمانی در این پنجاه سال اخیر قالی زیاد بافته شده و از آنطرف چون قالی‌های عثمانی قیمتش ارزان‌تر و به‌طور کلی فروش می‌رود،[۵] اینفقره برای عثمانی‌ها یک تجارت پردخلی در بازار اروپا و امریکا نموده،[۶] این است که در آلمان و اطریش و مخصوصاً فرانسه و در انگلیس هم تا یک اندازه قالی‌های معروف بقالی ازمیر را خوب می‌خریدند.[۷]

اما بمرور به واسطه بی‌دوامی قالی‌های مزبور و بدی رنگ و عدم تنوع نقشه‌های آن دیگر مشتریهای مزبور چندان قالی عثمانی را طالب نیستند - خریداران مزبور بواسطه دیدن قالیها و قالیچه‌های قشنگ‌تر و محکم‌تر ایران و قفقازیه و ترکستان

در خصوص تجارت کلی قالی علاوه بر تجار ایرانی که اسمشان ذکر شده،[تقریباً فقط تجارتخانه نثارکوکاستلی و برادران میباشد که در ایران قالی خریده و مستقیماً به‌شترهای خود می‌فروشند،] بدون گذراندن از اسلامبول.[ولی می‌گویند کمپانی اریانتال کارپت مانوفاکتور لیمیتد نیز بعدها بهمین ترتیب بارخانه‌های خود را خواهد بست].[

هر گاه به استنباطات معاملات تجارتهی ظاهری رجوع کنیم و اهمیت مستقره بواسطه شهرت را در نظر آوریم،[میتوانیم بگوئیم اتباع خارجه بیش از پیش جزء عمده منافع تجارتهی قالی ایرانی را می‌برند].[

ایرانیها هم شکایت سخت مینمایند و بدست و پا افتاده در صدد هستند که نگذارند یک مرتبه قیمت قالی تنزل کند].[

وقتیکه شخص تصور کند که این صنعت اصلاً ایرانی است و منبعش از دهات مختلفه[ی] است که غالباً رسیدن به آن دهات خیلی مشکل و راه عبور و مرور خیلی ناقص بلکه هیچ است و روابط با خارجه در داخله ایران چنانکه باید مستقر نشده،[از این وضع حق دارد تعجب کند].[

شکی نیست که این کیفیات میبایستی اسباب پیشرفت منافع اتباع داخله در تجارت قالی بشود بواسطه اینکه در دست اول و دویم تجارت قالی منحصر به خود ایرانی هاست].[

ولی بدبختانه در مقابل این مسأله بعضی نکات دیگر هست که اسباب نکت تجارت ایران در خارجه می‌شود.[

۳۰ تحولات تجارت فرش دستباف ایران در دوره قاجاریه

وزارت فلاحت و تجارت و فوائد عامه

اداره _____
 دایره _____
 تاریخ _____ ماه _____ ۱۳۰ _____
 نمره _____
 ضمیمه _____
 موضوع _____
 هر نا حیه .

د (تعلیم بهترین نمونه های مختلفه قالی با خصوصیات خاصه مختلفه ایران و انتظار نتیجه -
 مطالعات خود را جمع به بهترین طرز بافت و تهیه فرودخیز رنگ آمیزی آن و مناسب ترین نقشه برای قالی -
 هر نا حیه .

ه (تفاوت در اصلاح و تزئین بشم با موافقت اداره فلاحت و جلوگیری از اختتام بشم های آهکی
 و نا مرغوب و مزج با الیاف نباتات و بطور کلی اتمام در سایر مسائل منجر بوجه با صلاح قالی باقی
 در ایران بوسیله اعزام مهندسان متفحص در مراکز قالی باقی که عهده دار تعلیم و تصحیح نتیجه مطالعات این
 شعبه نیز خواهند بود . این شعبه که مهمترین شعبه موسسه قالی باقی را تشکیل داده و در واقع نتیجه -
 مطالعات این موسسه را بوسیله تهیه بهترین قالیهای نمونه نشان میدهد باید بتوسط یک نفر متخصص ماهر
 اداره شده و بوسیله عهده گانی استادان قالی باقی وظایف خود را ایفا نماید .
 ۴ - تحت تعلیمات و نشریات

مضموناً بعد از جهت عمومی که قالی ایران در خارجه موجود است و از طرف سایر ممالک شده آ
 وجود این صنعت نهایت لزوم و اهمیت را دارد .
 این صنعت مأمور تبلیغ و نشریات و اعلا فایده و هر هیئت نشریات را جمع به صنایع و صادرات قالیهای -
 ایران بوده و بملاوه بوسیله اعزام نمایندگان متفحص در مراکز عهده قالی فروش خارجه و شرکت در نمایش
 گاه ها و ارائه قالیهای مرغوب ایرانی حسن شهرت این صنایع بسندیده ایران را در خارجه تأمین خواهند نمود .
 این صنعت باید افزون بر چهار نقطه مهم خارجه دارای نقاطی نمونه (نمایشگاههای کوچک قالی) بوده
 باشد که هم بهترین نمونه قالیهای ایران را ارائه دهد و هم آثار زیمرای فروز قالی قبول نماید .
 دیگر از وظایف نمایندگان قالی این صنعت در خارجه تفاوت در این مسئله است که قالیهای شهر ایرانی را در
 ممالک مختلفه بنام قالی ایران فروشنده و همچنین جلوگیری از هر اقدامی که منجر به ترویج تجارت قالی -

(۴) سازمان اسناد ملی ایران، سند شماره ردیف ۲۰۰۴۱۷۱۹۶، محل در آرشیو ۲۰۲۰۳ الف الف ۱، ص

پژوهش‌نامه انجمن ایرانی تاریخ ۳۱

اداره.....

دایره.....

بتاریخ ..... ماه ..... ۱۳۰ وزارت فلاح و تجارت و فواید عامه

نمره.....

ضمیمه .....

موضوع.....

هر ناحیه

د) تعلیم بهترین طریقه‌های مختلفه قالی‌بافی مخصوص نواحی مختلفه ایران و انتشار نتیجه مطالعات خود راجع به بهترین طرز بافت و تهیه ... رنگ‌آمیزی آن و مناسب‌ترین نقشه برای قالی هر ناحیه.

ه) نظارت در اصلاح و تولید پشم با موافقت اداره فلاح و جلوگیری از استعمال پشم‌های آهکی و نامرغوب و ممزوج با الیاف نباتات و بطور کلی اقدام در سایر مسائل فنی مربوطه باصلاح قالی‌بافی در ایران بوسیله اعزام مفتشین بمراکز قالی‌بافی که عهده‌دار تعلیم و تعمیم نتیجه مطالعات این شعبه نیز خواهند بود. این شعبه که مهم‌ترین شعب قالی‌بافی را تشکیل داده و در واقع نتیجه مطالعات این مؤسسه را بوسیله تهیه بهترین قالی‌های نمونه نشان می‌دهند[۴] باید به توسط یک نفر متخصص ماهر اداره شده و بوسیله عده کافی استادان قالی‌باف وظایف خود را ایفا نماید.

۴- قسمت تبلیغات و نشریات

مخصوصاً بعد از جنگ عمومی که قالی ایران در خارجه دوچار رقابت‌های شدیدی از طرف سایر ممالک شده است[۴] وجود این قسمت نهایت لزوم و اهمیت را دارد. این قسمت مأمور طبع و نشر رسالات و اعلانات و هر قبیل نشریات راجع به محسنات و ظرافت قالی‌های ایران بوده و بعلاوه بوسیله اعزام نمایندگان متخصص در مراکز عمده قالی-فروشی خارجه و شرکت در نمایش‌گاه‌ها و ارائه قالی‌های مرغوب ایرانی حسن شهرت این مطاع پسندیده ایران را در خارجه تأمین خواهد نمود.

این قسمت باید اقلأ در سه چهار نقطه مهم خارجه دارای اطاق‌های نمونه (نمایشگاه‌های کوچک قالی) بوده باشد که هم بهترین نمونه قالی‌های ایران را ارائه دهد و هم سفارش برای فروش قالی قبول نماید.

دیگر از وظایف نمایندگی‌های این قسمت در خارجه نظارت در این مسئله است که قالی‌های غیر ایرانی را در ممالک مختلفه بنام قالی ایران نفروشدند و همین جلوگیری از هر اقدامی که منجر به ترویج تجارت قالی -

۳۲ تحولات تجارت فرش دستباف ایران در دوره قاجاریه

بازنویسی سند شماره ۴.

وزارت فلاحت و تجارت و فوائد عامه

اداره تجارت
 دایره
 تاریخ ماه ۱۳۰
 نمره
 ضمیمه
 موضوع

مقام منبع هیئت وزیران مقام دامت شوکه

بظهوریکه مستحضرند صنعت قالی بافی از قرون هجریه یکی از صنایع بسیار مهم و ممتاز و باعث انتشار ایران بوده و اکنون نیز از عمده ترین اقلام صادرات این مملکت بشمار میروند از سوابق ایام نفعه های جذاب و رونقهای درخشان و خیره کننده و مآثرات دقیق و جزیی اطلاعیه های ایران باعث شد که این استعمال فرشهای مزبور در مردم دنیا متدرجاً افزون گردد چنانکه بر طبق احصائیه که ما را از لحاظ مبارک آن هیئت منظم میگرداند واردات قالی در امریکا که در سال ۱۷۸۶ میلادی ۳۵۱ و ۷۶۶ یارد بوده در سال ۱۸۴۰ به ۸۹۲ و ۵۶۲ یارد بالغ گشته یعنی مدتی زیادتر از ۱۹ سال قبل از آن بولی متناهی بوده بواجته عدم توجه قالی ایران که سبب اصلی ترقی روز افزون این صنایع در دنیا میباشد نتوانسته است که ترقی و پیشرفت را که شایسته مقام آن است حاصل نماید. خصوصاً در این اواخر که صنعت قالی بافی بعلت زوایای متغیری در مالک متفلسفه از قبیل چین و هند و ترکیه و مالک شمالی امریکا حتی در بعضی از ممالک اروپا مانند بلژارستان و یونان و فرانسه و سیر و روسیه و آلمان و اتریش و سایر ممالک خصوصاً چین در بازارهای مهم جهان شروع به رقابت شدیدی با قالیهای ایران نموده اند. بناً آنکه از روی احصائیه ضمیمه ملا میفرمایند: واردات قالی ایران که تا سال ۱۷۹۶ به ۵۵ و ۱۰۰ کیلومتر واردات قالی در امریکا رسیده در ۱۸۰۰ به ۶۱ و ۶۱ درصد افزایش کرده و برعکس واردات قالی بین امریکا که در ۱۷۹۶ به ۱۰۰ یارد بوده در ۱۸۰۴ به ۶۸۹ و ۰۰۸ یارد رسیده است. همچنین قالی هندوستان در ۱۷۸۶ به ۶۹۵ و ۴۹ یارد وارد امریکا میشد در ۱۸۰۴ واردات قالی مزبور با امریکا به ۸۴۲ و ۱۱۸ یارد بالغ گشته و بطور کلی در این مدت ۱۹ سال یعنی از ۱۷۸۶ الی ۱۸۰۴ واردات قالی ایران با امریکا ۱۰ مرتبه و واردات قالی چین با امریکا ۵۱۱ مرتبه ترقی کرده است. در صورتیکه اکثر قالیهای اخیر الذکر بنام قالی ایران و یا برابر میل مردم بدانشین قالیهای ایرانی و یا از طریق ایران در امریکا بفرود میروند و این نسبت مگر در تقیبه عدم مراقبت در تکمیل و اصلاح فرشهای ایرانی که بعلت نادانی و عدم وجود وسائل و مصالح لازمه و خصوصاً

۴-۴

(۵) سازمان اسناد ملی ایران، سند شماره ردیف ۱۷۱۹۶/۲۰۰۴، مجلد در آرشیو ۳۲۰۲ الف الف ۱، ص

پژوهش‌نامه انجمن ایرانی تاریخ ۳۳

اداره تجارت وزارت فلاح و تجارت و فواید عامه

دایره.....

بتاریخ ..... ماه ۱۳۰

نمره.....

ضمیمه .....

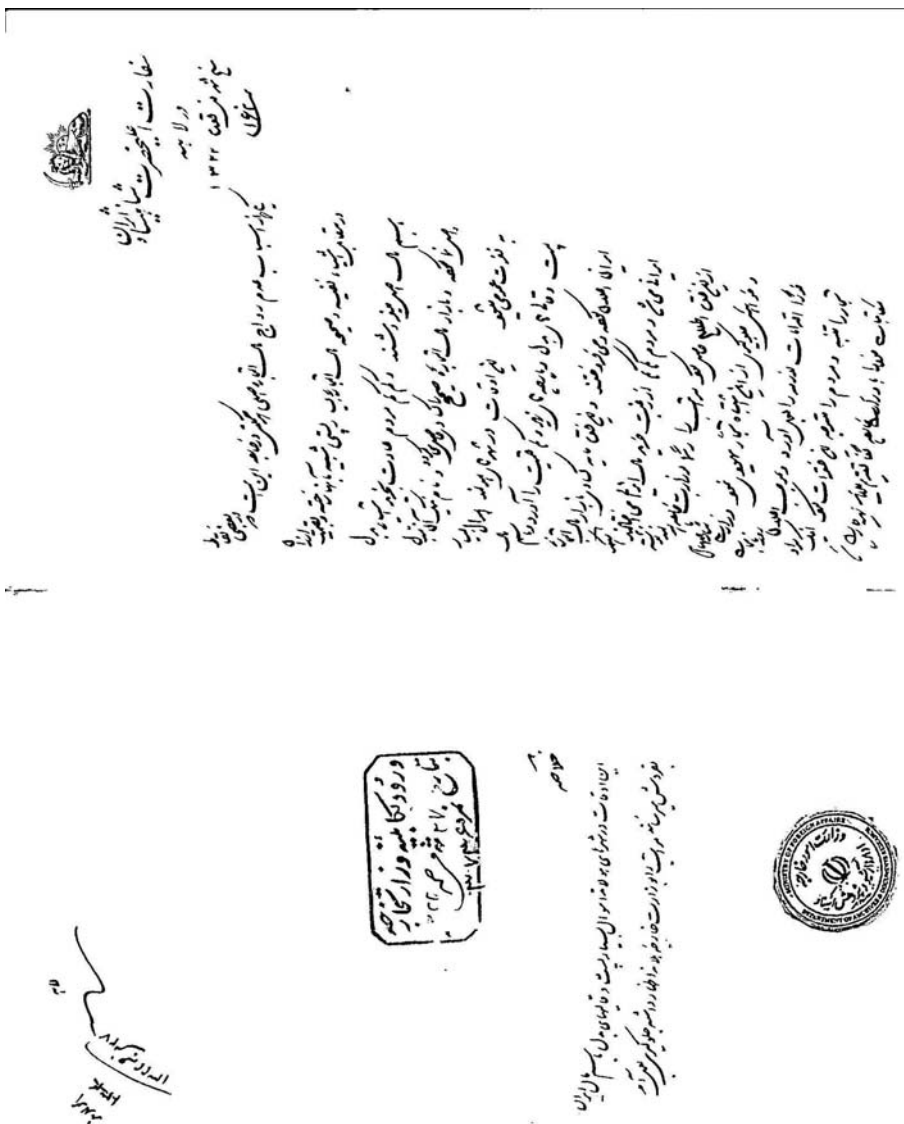
موضوع.....

مقام منبع هیأت وزراء عظام دامت شوکتہ

بطوریکه مستحضرنند صنعت قالی‌بافی از قرون قدیمه یکی از صنایع بسیار مهم و ممتاز و باعث افتخار ایران بوده و اکنون نیز از عمده‌ترین اقلام صادرات این مملکت بشمار میرود. از سوابق ایام نقشه‌های جذاب و رنگ‌های درخشان و خیره‌کننده و بافت دقیق و جنس اعلای قالی‌های ایران باعث شد که ذوق استعمال فرشهای مذکور در مردم دنیا متدرجاً افزون گردد. چنانچه بر طبق احصائیه [ای] تلو از لحاظ مبارک آن هیئت معظم میگردد [،] واردات قالی در آمریکا که در سال ۱۲۸۶ معادل ۷۶۶،۳۵۱ یارد بوده در سال ۱۳۰۴ به ۱،۵۶۳،۸۹۲ یارد بالغ گشته یعنی صدی صد زیادت‌تر از ۱۹ سال قبل از آن، ولی متأسفانه بواسطه عدم توجه به قالی ایران که سبب اصلی ترقی روزافزون این متاع در دنیا میباشد [،] نتوانسته است که ترقی و پیشرفتی را که شایسته مقام آن است حاصل نماید. مخصوصاً در این اواخر که صنعت قالی‌بافی بعلت زیادی مشتری در ممالک مختلفه از قبیل چین و هند و ترکیه و ممالک شمالی آفریقا حتی در بعضی از ممالک اروپا مانند بلغارستان و یونان و فرانسه و غیره رواجی بسزا رفته و فرشهای سایر ممالک مخصوصاً چین در بازارهای مهم جهان شروع به رقابت شدیدی با قالی‌های ایران نموده‌اند. چنانکه از روی احصائیه ضمیمه ملاحظه میفرمائید: واردات قالی ایران که تا سال ۱۲۹۶ به ۵۵ درصد کل واردات قالی در آمریکا رسیده در ۱۳۰۴ به ۶۸ و ۴۱ درصد تنزل کرده و برعکس واردات قالی چین به آمریکا که در ۱۲۹۶ فقط ۱۳۲۹ یارد بوده [،] در ۱۳۰۴ به ۶۸۱ و ۰۰۸ یارد رسیده است [،] همچنین قالی هندوستان در ۱۲۸۶ فقط ۳۹ و ۶۹۵ یارد وارد آمریکا میشده در ۱۳۰۴ واردات قالی مزبور بامریکا به ۱۱۸ و ۸۲۳ یارد بالغ گشته و بطور کلی در طول این مدت ۱۹ سال یعنی از ۱۲۸۶ الی ۱۳۰۴ واردات قالی ایران بامریکا ۷ مرتبه و واردات قالی چین به آمریکا ۵ و ۱۱ مرتبه ترقی کرده است [،] در صورتیکه اکثر قالی‌های اخیر- الذکر بنام قالی ایران و یا بر اثر میل مردم بداشتن قالی‌های ایرانی و یا اقلأً طرح ایران در امریکا بفروش میرسد و این نیست مگر در نتیجه عدم مراقبت در تکمیل و اصلاح فرشهای ایرانی که بعلت نادانی و عدم وجود وسائل و مصالح لازمه و مخصوصاً

بازنویسی سند شماره ۵.

۳۴ تحولات تجارت فرش دستباف ایران در دوره قاجاریه

(۶) مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران، سند شماره ۶۵-۶-۹-۱۳۲۲ق.

سفارت اعلیحضرت شاهنشاه ایران

در لاهه

سلخ شهر ذی‌قعدة ۱۳۲۲

نمره ۱۶۲

یکی از اسباب عدم رواج مال‌التجارة اصلی هر مملکتی در خارجه این است که در بعضی نقاط ایران در مقابل اشیاء نفیسه و صحیحه مال‌التجارة بسیار پستی شبیه آنها ساخته و بقیمت ارزان باسم مال اصلی می‌فروشند و کم‌کم مردم عادت بخریداً اشیاء بدل و اصل نما کرده و بازار مال‌التجارة صحیح را کساد می‌گردد و نام نیک آن مبائل به نفرت عمومی می‌شود.[۱] این اوقات در شهرهای هولند اموال بسیار پست و قالی‌های بدل و پارچه‌های زیاده و کم‌قیمت را آورد[ه] و باسم مال ایرانی اعلان کرده و می‌فروختند و این فقره مایه کسادى بازار مال‌التجارة ایرانی می‌شد و مردم کم‌کم از رغبت خرید مال ایرانی می‌فنازند اینک از این فقره اطلاع حاصل کرده[۲] مراتب را رسماً بوزارت خارجه هولند نوشته و خواهش جلوگیری از این اشتباه تجار یهودی نموده[۳] وزارت مشارالیها هم فوراً اقدامات لازمه را بعمل آورد و بموجب اعلان روزنامه‌جات تجار را متنبه و مردم را متوجه این فقرات کرده[۴] اینک سواد مکاتبات خود را با وزارت خارجه لفاً تقدیم مینمایند.[۵] زیاده جسارت می‌باشد.[۶]

۳۶ تحولات تجارت فرش دستباف ایران در دوره قاجاریه

هولاند
لاسه
۲۷ ذی حجه ۱۳۲۲
ورود به کابینه وزارت خارجه
بتاریخ ۲۷ شهر ذی حجه ۱۳۲۲
نمره ۳۷۳۶
خلاصه
این اوقات در شهرهای هولاند اموال بسیار پست و قالی‌های بدل باسم مال ایران بفروش میرسانند.[.]
مراتب را بوزارت خارجه هولاند اظهار داشته.[.] جلوگیری به عمل آمد.[.]

بازنویسی سند شماره ۶.